

УДК 332.2/3

Павленчик А.О., к.е.н. @

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені Гжицького

Павленчик Н.Ф., к.е.н., доц.

Львівський національний аграрний університет

Горбонос Ф.В., д.е.н., професор

Львівський університет бізнесу та права

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

Дана оцінка ефективності використання земельних ресурсів в різних організаційно-правових формах. Акцентується увага на доцільності формування крупнотоварного виробництва. Викладено пропозиції розвитку земельних відносин на перспективу в контексті ринку землі.

Ключові слова: земля, земельні відносини, ринок землі, ефективність, реформування, господарства населення, сільськогосподарські підприємства.

Постановка проблеми. Земельну реформу практично неможливо досконало реалізувати у заздалегідь визначеній послідовності протягом певного періоду. Зміни зумовлюються нестабільністю політичної ситуації та непередбачуваним розвитком негативних явищ і процесів в економіці країни. Тим більше, що трансформаційні процеси земельних відносин є динамічними і не мають меж досконалості і завершеності. Це підтверджує і хід земельної реформи, що проводилась в Україні протягом років її незалежності, яка начебто спрямовувалася на раціональне використання земельних ресурсів.

Раціональне рішення - це осмислене, зважене вигідне і доцільне прийняте з врахуванням багатьох чинників [1]. У контексті цього раціональне використання земельних ресурсів у сільському господарстві мало б виражати відносини між людьми в процесі здійснення технологічних виробничих процесів, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції з метою максимального задоволення потреб населення у продуктах харчування при забезпеченні відновлення та збільшення їх продуктивного потенціалу.

Проте проведені заходи з реформування земельних відносин, пріоритетними напрямками, яких стали приватизація землі на основі розукрупнення існуючих колективних сільськогосподарських підприємств та розвиток фермерства і господарств населення, не дали очікуваних результатів. Проведене паювання землі виявилось недосконалим в просторі і якості, і практично не пристосованим для ефективного використання поодиноці незначних земельних наділів. Орендні ж відносини будувалися виключно на користь орендокористувачів без достатнього врахування інтересів власників паїв. Усе це не

сприяло укрупненню земельних масивів, як основи ефективного їх використання. На цьому ґрунті почався стихійний перерозподіл землі шляхом дарування, обміну, вилучення, купівлі-продажу земельних ділянок тощо, що вимагало подальшого розвитку і удосконалення земельних відносин.

Аналіз останніх досліджень. Розвиток земельних відносин в аграрному секторі в ринкових умовах широко вивчався і висвітлений у працях ряду вчених таких як: В.Г. Андрійчук, Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, В.Я. Мессель-Веселяк, І.Р. Михасюк Л.Я. Новаківський, А.А. Третьак та ін. їх дослідження спрямовувалися на теоретичне і практичне обґрунтування трансформаційних процесів в аграрній економіці та удосконалення стану земельних відносин, націлених на ефективне використання земельних угідь у сільськогосподарському виробництві. Багато з них захищали цілісність земельних масивів колективних господарств та ведення виробництва на базі великих сільськогосподарських підприємств. І нині залишаються ще недостатньо вивченими багато питань, особливо підвищення ефективності використання землі в умовах формування її ринку. Ця проблема набуває актуальності у зв'язку із представленим проектом в країні Закону „Про ринок земель”.

Мета статті. Дослідити суспільні цілі трансформації земельних відносин, виявити результати ефективності використання землі в різних організаційно-правових структурах господарювання та дати оцінку стабільності й справедливості і використання ними землі у регіоні, в контексті основних положень законопроекту „Про ринок земель”.

Виклад основного матеріалу. Ринок, який формує складну систему господарювання, є засобом досягнення мети, з використанням численних регулюючих інструментів та інститутів. Проблема забезпечення раціонального використання та збереження земельних ресурсів, а відтак і всього виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств, повинна формувати обґрунтовану і доцільну мету трансформації земельних відносин і вирішуватись з урахуванням усіх їх аспектів, в т. ч. і втручання держави у ці процеси.

Львівська область першою в Україні задекларувала перехід до багатокладності і відновлення приватної власності в економіці, в тому числі в аграрному секторі. Проте аграрна реформа, мала безсистемний характер і була спрямована, в основному, на вирішення проблем мікроекономічного рівня, зокрема щодо, руйнування державної супермонополії на землю, реформування майнових відносин власності, організаційно-правової реструктуризації крупних сільськогосподарських підприємств, створення фермерських господарств та розширення діяльності господарств населення.

Недоліки, що мали місце у реформуванні земельних та економічних відносин в аграрному секторі спричинили нестабільність у виробництві сільськогосподарської продукції (табл. 1).

Як свідчать дані табл. 1, динаміка урожайності зернових, як основної сільськогосподарської культури, у всіх категоріях господарств Львівської обл. за досліджуваний період носила характер строкатості. У 2010 р. вона була вищою на 5,7 ц/га порівняно із 2000 р., проте нижчою на 4,7 ц/га відносно 2000 р. В розрізі

сільськогосподарських підприємств у 2010 р. вона зросла на 10,3 ц/га у порівнянні з 2000 р., тоді як у господарствах населення знизилася відповідно на 4,5 ц/га.

Таблиця 1.

**Ефективність використання землі господарствами всіх категорій
Львівської області**

Показники	2000р.	2005р.	2009р.	2010р.	2010р. до 2000р., %
Урожайність, ц/га:					
зернових та зернобобових	20,1	23,4	30,5	25,8	128,4
у т. ч. у с.-г. підприємствах	15,7	19,7	30,3	26,0	165,6
господарствах населення	30,0	27,7	30,7	25,5	85,0
цукрових буряків (фабричних)	176	197	357	380	в 2,2 р.
у т. ч. у с.-г. підприємствах	158	204	379	401	в 2,5 р.
господарствах населення	196	190	242	208	106,1
картоплі	143	130	158	133	93,0
у т. ч. у с.-г. підприємствах	131	91	276	221	168,7
господарствах населення	143	131	155	131	91,6
овочів	138	184	183	181	131,1
у т. ч. у с.-г. підприємствах	96	ПО	150	134	139,6
господарствах населення	141	188	185	184	130,5
Виробництво яловичини з розрахунку на 100 га сЖ угідь, ц	46	54	47	43	93,5
у т.ч. у с.-г. підприємствах	20	15	15	17	85,0
господарствах населення	76	81	72	64	84,2
Виробництво свинини з розрахунку на 100 га ріллі, ц	40	36	43	54	135,0
у т. ч. у с.-г. підприємствах	2	9	44	74	в 37 р.
господарствах населення	82	52	48	54	65,9
Виробництво м'яса птиці з розрахунку на 100 га посіву зернових, ц	43	80	209	248	в 5,8 р.
у т. ч. у с.-г. підприємствах	3	55	293	383	в 127 р.
господарствах населення	149	109	95	97	65,1
Виробництво молока з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, ц	810	733	539	519	64,1
у т. ч. у с.-г. підприємствах	135	121	101	97	71,9
господарствах населення	1503	1127	835	795	52,9

Зміцнення економіки розвитку сільськогосподарських підприємств забезпечило ріст урожайності цукрових буряків. У 2010 р. вони зібрали їх на 243 ц/га більше, ніж у 2000 р., тоді як у господарствах населення за відповідний період цей ріст склав лише 12 ц/га. Урожайність цукрових буряків у сільськогосподарських підприємствах стала майже удвічі вищою, ніж у господарствах населення. Подібна тенденція спостерігається і на виробництві картоплі. Вищою у господарствах населення є лише урожайність овочів, яка у 2010 р. зросла на 43 ц/га, порівняно із 2000 р.

Відносно вища урожайність у господарствах населення на початку періоду дослідження обумовлена вирощуванням сільськогосподарських культур на пайових землях, виділених із колективних господарств, які на той час були

родючими, як результат достатнього внесення органічних і мінеральних добрив та здійснення агроеліоративних заходів.

Значно зменшилися у господарствах населення Львівської області посіви кормових культур та поголів'я худоби. У 2009 р. кормових культур було засіяно на 18,6 тис. га., великої рогатої худоби налічувалося на 205,7 тис. гол., в тому числі корів - 139,9 тис., свиней на 39,3 тис. гол. та птиці - на 860,0 тис. голів менше проти 2000 р., в результаті чого знизилися і показники виробництва продукції тваринництва. Так, у 2010 р. яловичини з розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь господарствами населення вироблено на 12 ц менше, свинини з розрахунку на 100 га ріллі на 28 ц і м'яса птиці з розрахунку на 100 гектарів посіву зернових на 52 ц менше, ніж у 2000 р. Відбулося катастрофічне зниження також виробництва молока. З розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь у 2010 р. його вироблено на 708 ц менше, проти 2000 р.

Протягом останніх п'яти років спостерігається чітка тенденція спаду обсягів виробництва валової продукції господарствами населення (табл. 2).

Таблиця 2.

Валова продукція сільського господарства Львівської області з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

(у порівняльних цінах 2005 р.)

Показники	2005р.	2009р.	2010р.	2010р. до 2005р., %
Сільськогосподарська продукція - всього				
Господарства всіх категорій	319,6	345,1	330,4	103,4
у т. ч. у с.-г. підприємствах	164,4	427,1	464,9	в 2,8 р.
господарства населення	455,8	421,6	387,3	85,0
Продукція рослинництва				
Господарства всіх категорій	151,5	181,8	166,1	109,6
у т. ч. у с.-г. підприємствах	83,6	194,0	196,8	в 2,4 р.
господарства населення	214,3	231,8	205,7	96,0
Продукція тваринництва				
Господарства всіх категорій	168,1	163,3	164,3	97,7
у т. ч. у с.-г. підприємствах	80,8	233,1	268,1	в 3,3 р.
господарства населення	241,5	189,8	181,6	75,2

Як свідчать дані табл. 2 за рахунок діяльності сільськогосподарських підприємств виробництво валової продукції в усіх категоріях господарств Львівської області має тенденцію до зростання. У 2010 р. вона у порівняльних цінах з розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь збільшилася на 10,8 тис. грн, порівняно із 2005 р. Зростання відбулося за рахунок збільшення обсягів виробництва валової продукції у сільськогосподарських підприємствах, яка у 2010 р. зросла на 300,5 тис. грн або у 2,8 рази порівняно із 2005 р., тоді як господарства населення зменшили її відповідно на 68,5 тис. грн.

У 2010 р. сільськогосподарські підприємства збільшили виробництво продукції рослинництва з розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь на 113,2 тис. грн і галузі тваринництва - на 181 тис. грн., тоді як господарства населення відповідно зменшили виробництво продукції рослинництва на 8,6 тис.

грн і продукції тваринництва на 59,9 тис. грн проти 2005 р. Таким чином, ефективність використання землі у господарствах населення відчутно знизилася, площа ріллі яких протягом десяти років зросла на 128,8 тис. га. Разом з тим, у 2009 р. незасіяна площа в господарствах населення збільшилася на 199,7 тис. га або у 2,6 рази порівняно із 2000 р. і складає - 38,6% до площі ріллі.

Господарства населення, будучи дрібними виробниками, без достатнього забезпечення засобів виробництва показали, на нашу думку, не спроможність ведення виробництва на високому рівні. Вони, через брак обігових коштів, слабку матеріальну базу не здатні вносити необхідну кількість органічних і мінеральних добрив у ґрунт, здійснювати осушувальну і зрошувальну меліорації, вапнування кислих і гіпсування засоленних земель, проводити належну боротьбу з водною і вітровою ерозією тощо. За даними статистичного управління у 2009 р. мінеральні добрива використовували лише 56,4 % господарств населення, вапнування ґрунтів здійснювало - 2,4 %, іригацію земель - 6,6% та застосовували сівозміну лише 58,4 %. Через це родючість землі у них спадає.

Гостроту проблеми посилює і те, що порівняно величезна кількість власників і користувачів земельних ділянок, більшість з яких є дрібними, з одного боку, недостатньо знайома з методами ефективного землекористування, а з другого, для значної їх частини на першому місці стоїть мета одержання максимуму вигоди, що спричиняє хижацьку короткотермінову експлуатацію землі без вживання відповідних заходів із збереження родючості ґрунту'.

Ця небезпека доповнюється ще й тим, що в економічній літературі та наукових працях окремих учених, на догоду реформаторським чиновникам, пропагувався тимчасовий успіх і порівняно вищі показники ефективності віддачі одиниці земельних угідь у приватному (практично - індивідуальному) секторі аграрної економіки над громадським і видавався за перспективний шлях подальшого розвитку сільського господарства. В реальному ж дрібні земельні ділянки принципово не сприяють ефективному їх використанню і дрібні індивідуальні господарства не можуть забезпечити ведення відповідної наукової системи землеробства з усіма її необхідними параметрами щодо обробітку ґрунту, його удобрення, забезпечення сівозміни, догляду за культурами на основі промислової технології виробництва з використанням високопродуктивної техніки.

Таким чином, економічна ефективність використання землі і агротехнологічні можливості господарств населення доводять, що вони не можуть розглядатися як перспективна форма господарювання в аграрному секторі економіки.

Тенденція укрупнення, а не роздрібнення і розпорошення, яка домінує у світі, має значні переваги і забезпечує прогрес розвитку продуктивних сил суспільства. Тому, на нашу думку, удосконалення земельних відносин в аграрному секторі України має бути спрямованим на укрупнення площ, щоб забезпечити крупномасштабне виробництво. Про переваги і доцільність збільшення розміру земельної площі в користуванні суб'єкта господарювання свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3.

Вплив розміру земельної площі на ефективність її використання у сільськогосподарських підприємствах Львівської області, 2010 р.

Група сільськогосподарських підприємств за розміром земельної площі, га	Кількість сільськогосподарських підприємств у групі, одиниць	Припадає в середньому сільськогосподарських угідь на одне сільськогосподарське підприємство, га	Отримано прибутку на:		Рівень рентабельності (збитковості), %
			100 га сільськогосподарських угідь в середньому, тис. грн.	середньорічного працівника, тис. грн.	
I - до 490	57	477,8	-57,4	-7,8	-12,5
II-490,1 -810,0	79	750,3	127,8	15,6	7,8
III-більше 810,0	61	1980,3	204,3	60,1	42,9
В цілому і в середньому в області	197	1076,6	160,2	47,8	27,6

Як свідчать дані табл. 3 із збільшенням розміру земельної площі ефективність використання землі в господарствах підвищується. Так, в групі підприємств, де в середньому на одне господарство припадає 1980,3 га, одержано прибутку, з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, на 44,1 тис. грн. більше, ніж у середньому по господарствах області та на 261,7 тис. грн. більше, ніж у підприємствах першої групи.

Спостерігається і зростання рівня ефективності праці. У господарствах третьої групи на одного середньорічного працівника одержано прибутку на 67,9 тис. грн. більше, ніж у господарствах першої групи. Це пояснюється тим, що у господарствах, які мають у користуванні за розміром великі площі застосовуються високопродуктивні машини і агрегати, які забезпечують комплексну механізацію вирощування і збирання сільськогосподарських культур, що в свою чергу знижує трудові і матеріально-грошові затрати.

Зважаючи на реалії сьогодення, можна допустити, що в перспективі підприємства великого агробізнесу відокремляться від малих форм господарювання. У зв'язку з цим неминуче виникне необхідність подальшого перерозподілу земель через оренду, успадкування, купівлю-продаж права на земельну частку (пай), здійснення заставних операцій тощо. Зважаючи на все це, у сучасних умовах, розвиток аграрних відносин в Україні мав би відбуватися за моделлю аграрних відносин, основною виробничою ланкою якої має стати

крупнотоварне аграрне виробництво уособлене в приватно-корпоративній формі існування підприємства, агрофірми, товариства тощо.

Ведення господарської діяльності на великих земельних масивах також сприяє впровадженню ефективних сівозмін, покращенню організації виробництва, зменшенню непродуктивних переїздів техніки і витрат на транспортні роботи. Тому є виправданим і доцільним об'єднання окремих земельних ділянок (паїв) в крупні масиви з метою колективного їх використання.

Раціональне використання земельних ресурсів передбачає не лише збільшення розмірів земельних ділянок і їх оптимізацію, а й досягнення економічно доцільного і екологічно безпечного рівня віддачі від одиниці цих ресурсів, дотримання збалансованості і необхідного рівня вмісту поживних речовин в ґрунті, запобігання різним видам ерозії, запровадження енергоощадних біологізованих та екологічно безпечних технологій обробітку ґрунту і вирощування сільськогосподарських культур й тварин, науково обґрунтоване проведення меліоративних заходів, застосування хімічних засобів тощо. Все це під силу і спроможні досягнути й виконати лише великі сільськогосподарські підприємства.

Багато вчених аграріїв розуміли, що приватизація, як така, не замінила товаровиробникам необхідних матеріальних і фінансових ресурсів. До того ж держава втратила функції прогнозування і регулювання земельних відносин, організації раціонального використання земельних ресурсів, що спричинило нехтування принципами землеустрою в цілому. Держава безпідставно відмовилась від цілеспрямованого регулювання ринкових відносин у потрібних для самого ринку напрямках. Як наслідок, замість того, щоб поліпшити державне управління в галузі, реформа тут обернулася новими проблемами та можливостями для розвитку бюрократії і корупції [3, с. 60].

Складається враження, що непродуманість і необґрунтованість реформаторських дій в Україні, як ми звикли проголошувати, є не що інше, як замаскований засіб досягнення певним прошарком владних структур заздалегідь визначеної простої мети - заволодіти багатством українського народу - землею. Налагоджені земельні відносини руйнувалися за відсутності почуття гідності та патріотизму і відповідальності організаторів реформ. Зате на ґрунті значних моральних і економічних втрат трудівників села виникла причина пошуку нових напрямів реалізації уже штучно загостреної земельної проблеми, шляхом формування ринку землі, основною функцією якого має стати її купівля-продаж.

Недосконалість нормативно-правової бази земельного законодавства, слабкий рівень адаптації селян до ринкових відносин і приватної власності, невизначеність форм господарювання у сільському господарстві в кінцевому результаті породило необхідність удосконалення земельних відносин. У зв'язку з цим виникає необхідність, щоб у представленому проекті закону „Про ринок земель” [7] були передбачені положення, які б гарантували галузі сільського господарства країни, що забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість - сировиною, не лише ринок землі, яким запроваджується широкі можливості її купівлі-продажу, а й на цьому ґрунті розвиток цілого комплексу

організаційно-господарських, соціально-економічних, фінансових, нормативно-правових та інших заходів, які у комплексному взаємозв'язку забезпечили б ефективний розвиток сільськогосподарського виробництва на селі.

Під ринком сільськогосподарських земель слід розуміти організаційно-економічне і правове середовище, яке має забезпечувати громадянам, юридичним особам та державі здійснення цивільно-правових угод з приводу переходу права власності на земельну ділянку або права користування нею в установленому законодавством порядку [6, с.28].

Найбільшою проблемою ринку землі в Україні є можливість вільної її купівлі та продажу. Ринкова ціна землі має бути побудована на базі, яка враховує ряд інших особливостей, таких як місце розташування і рівень функціонального використання земельної ділянки, охоплювати такі важливі чинники формування ринкової вартості землі, як конкретні обставини майнової угоди, попиту та пропозиції на земельні ділянки певної категорії в тому чи іншому регіоні, умови інвестування тощо.

Враховуючи світовий досвід, держава не повинна стримувати розвиток земельного ринку, але на нашу думку, основна маса сільськогосподарських угідь повинна знаходитися в приватній власності і колективній формі використання. А відтак, найпершою можливістю відчуження земель сільськогосподарського призначення має стати лише в середині підприємства з колективною формою їх використання.

Оцінюючи всі "за" і "проти" стосовно ринку землі, слід взяти до уваги досвід вирішення цього питання в інших країнах. Проте земельні перетворення не можуть здійснюватися на підставі стандартних концепцій або моделей. Кожна країна знаходить свій шлях розвитку, проте це не означає повної відмови від світового надбання, яке може бути корисним для вітчизняного продовольчого сектора економіки, навпаки, його потрібно добре вивчити, всебічно оцінити і використати з нього все, що відповідає нашим умовам [4, с.5]. Та за всієї поваги до найкращого світового досвіду формування і здійснення аграрної політики, єдино вірним є не копіювання його, а опрацювання й практична реалізація власної теорії, методології і практики переведення сільського господарства і всього агропромислового виробництва на принципово нові засади розвитку (рис. 1).

Право власності на землю повинно мати певні обмеження у зв'язку з тим, що власність виражається у праві володіти, розпоряджатися і користуватися землею. Відтак мали б обмежуватися граничні розміри земельних ділянок і охоронятись положеннями нормативно-правових актів від дій користувачів й землевласників, які можуть завдати їй шкоди і знизити родючі якості. Власник мав би забезпечувати не лише ефективне використання, а й нести соціальну відповідальність за розвиток населеного пункту. Бо від того, кому належить земля, значною мірою залежить характер земельних відносин, стабільність розвитку аграрного сектора, рівень достатку і добробуту селян та соціальна справедливість на селі.

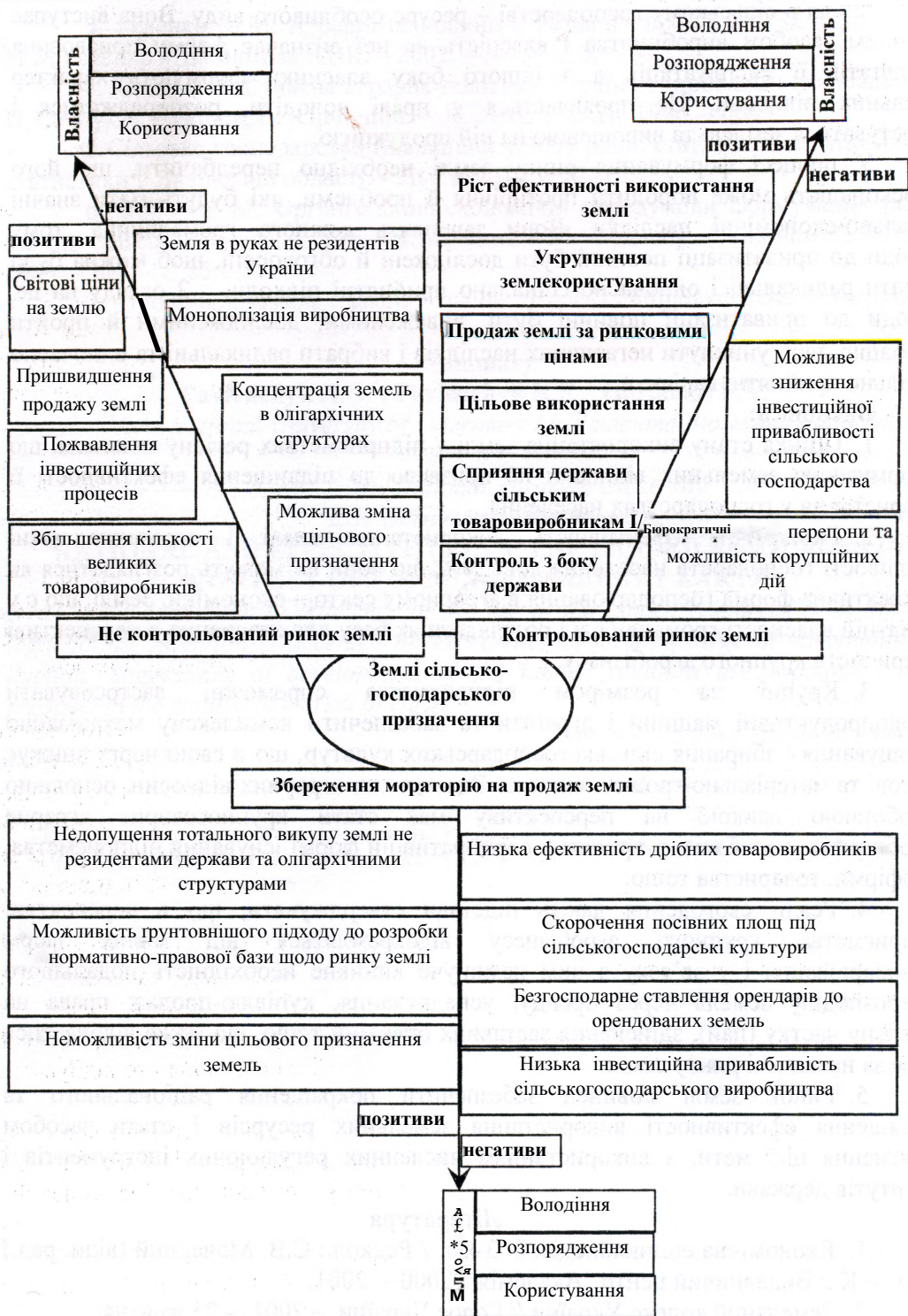

Рис. 1. Можливі вектори розвитку земельних відносин в Україні.

Земля в сільському господарстві — ресурс особливого виду. Вона виступає головним засобом виробництва і власність на неї визначає форму присвоєння результатів її експлуатації, а з іншого боку власники формують характер земельних відносин. Це проявляється у праві володіти, розпоряджатися і користуватися землею та вирощеною на ній продукцією.

У процесі формування ринку землі необхідно передбачити, що його недосконалість може породити протиріччя й проблеми, які будуть мати значні соціально-економічні наслідки. Вони зачеплять кожного громадянина, тому підходи до приватизації повинні бути досліджені й обговорені, щоб можна було вибрати радикальні і одночасно соціально прийнятні підходи. З огляду на це, підходи до приватизації повинні бути, виваженими, дослідженими й пройти апробацію, щоб уникнути негативних наслідків і вибрати радикальні та одночасно соціально прийнятні варіанти.

Висновки:

1. Оцінка стану використання землі у підприємствах регіону показала, що реформування земельних відносин не призвело до підвищення ефективності її використання у господарствах населення.

2. Економічна ефективність використання землі і агротехнологічні можливості господарств населення доводять, що вони не можуть розглядатися як перспективна форма господарювання в аграрному секторі економіки. Землі, що є у приватній власності громадян слід розглядати як базу для створення в перспективі підприємств крупного агробізнесу.

3. Крупні за розміром підприємства спроможні застосовувати високопродуктивні машини і агрегати та забезпечити комплексну механізацію вирощування і збирання сільськогосподарських культур, що в свою чергу знижує трудові та матеріально-грошові затрати. За моделлю аграрних відносин, основною виробничою ланкою на перспективу має стати крупнотоварне аграрне виробництво, уособлене в приватно-корпоративній формі існування підприємства, агрофірми, товариства тощо.

4. Реалії сьогодення дають підстави стверджувати, що в перспективі підприємства крупного агробізнесу відокремляться від малих форм господарювання і у зв'язку з цим неминуче виникне необхідність подальшого перерозподілу земель через оренду, успадкування, купівлю-продаж права на земельну частку (пай), здійснення заставних операцій тощо, що може відбуватися лише за наявності ринку землі.

5. Ринок землі повинен забезпечити покращення раціонального та підвищення ефективності використання земельних ресурсів і стати засобом досягнення цієї мети, з використанням численних регулюючих інструментів і інститутів держави.

Література

1. Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. - К.: Видавничий центр "Академія", 2000 - 2001.
2. Земельний кодекс України // Голос України. -- 2001. - 25 жовтня.

